

رابطه دین باوری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان مطالعه موردی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم

سیف‌اله فضل‌الهی قمشی / استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم

fazlollahigh@qom-iau.ac.ir

دریافت: ۹۳/۶/۲۹ پذیرش: ۹۴/۴/۲

چکیده

دین نه تنها برنامه زندگی همه جانبه بشر، بلکه مهم‌ترین عامل توسعه جامعه و حاکمیت انسان بر سرنوشت خود از طریق مسئولیت‌پذیری است. هدف تحقیق، بررسی رابطه دین باوری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان، و روش تحقیق توصیفی - همبستگی است. جامعه آماری، دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم و نمونه آماری ۳۶۲ نفر بودند که به شیوه تصادفی طبقه‌ای انتخاب شدند. ابزار جمع‌آوری اطلاعات دو پرسش‌نامه استاندارد، دین باوری و مسئولیت‌پذیری، به ترتیب با پایایی معادل ۰.۷۵ و ۰.۷۹ براساس آلفای کرونباخ بود. نتایج تحقیق نشان داد: ۱. بین دین باوری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان رابطه وجود دارد و شدت همبستگی نیز در سطح اطمینان ۰.۹۵ معنی دار است. ۲. بین میزان دین باوری دانشجویان دختر و پسر تفاوت معنی داری وجود دارد. ۳. بین میزان مسئولیت‌پذیری دانشجویان دختر و پسر تفاوت معنی داری وجود ندارد. ۴. بین میزان دین باوری دانشجویان و انجام دادن اعمال اخلاقی رابطه مثبت وجود دارد. ۵. بین میزان مسئولیت‌پذیری دانشجویان و انجام دادن اعمال اخلاقی رابطه مثبت وجود دارد.

کلیدواژه‌ها: دین باوری، مسئولیت‌پذیری، دانشجویان، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم.

مقدمه

قلمرو معرفت باری تعالی است؛ اگر دین با اخلاق پیوندی نداشته باشد، تنها به کوششی برای جذب حمایت تبدیل می‌شود (سرمدی، ۱۳۸۵، ص ۶۰-۶۱).

آنچه مسلم است، دین تأثیرات عمیق و گسترده‌ای در تبلور شخصیت افراد و اخلاق و رفتار فردی و اجتماعی ایشان دارد و دین‌داری به طور معناداری با سلامت روانی مرتبط است. اسمیت، مک کالو و پول (۲۰۰۳، ص ۶۱۴) دریافتند که مذهبی بودن با میزان پایین نشانه‌های افسردگی مرتبط است.

افزون بر این، برخی شاخص‌های مذهبی بودن حتی ارتباط منفی قوی‌تری با نشانه‌های افسردگی دارد؛ درحالی‌که شاخص‌های مقابله مذهبی منفی و انگیزش مذهبی بیرونی به طور مثبتی با نشانه‌های افسردگی مرتبط است (کاظمیان مقدم و همکاران، ۱۳۸۸، ص ۹۱). توانایی سازگاری با محیط، انعطاف‌پذیری، قضاوت عادلانه و منطقی در مواجهه با محرومیت‌ها و فشارهای روانی از معیارهای سلامت روانی است. همچنین این توانمندی‌ها افراد را برابر مشکلات و آسیب‌های روانی - اجتماعی، از جمله بزهکاری، سوء مصرف مواد و...، مقاوم می‌سازند (قائدی و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۳۴۷). این نوع کارکرد دین یا تأثیر دین‌داری، فقط مخصوص دین اسلام نیست؛ زیرا به گزارش دانشمندان علوم اجتماعی «دین به هرگونه که باشد، هیچ جامعه‌ای را نمی‌توان پیدا کرد که دین در آن نقش مهمی نداشته باشد. دین نه تنها به جهان معنا می‌بخشد، بلکه الگویی برای جهان به گونه‌ای رمزی فراهم می‌سازد؛ یعنی طرحی از آنچه که جهان باید باشد به دست می‌دهد. برای همین است که دین می‌تواند راهنمایی برای رفتار بشر از روابط خانوادگی گرفته تا ایدئولوژی‌های گروه‌های اجتماعی و

دین مجموعه‌ای از اصول، باورها و رفتارهایی است که برای هدایت و رستگاری انسان‌ها مفروض است (خسروانیان و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۱۲۹). به‌طورکلی، دین مجموعه‌ای از اعتقادات، احساسات و اعمال فردی یا جمعی است که حول مفهوم حقیقت غایی یا امر مقدس سازمان یافته است (قمری، ۱۳۹۰، ص ۹۰). علامه طباطبائی دین را شیوه زندگی معرفی می‌کند و بر این باور است که دین، حیات دنیوی انسان را در جهت سعادت اخروی و ابدی اداره می‌کند. دین، عقاید و دستورهایی عملی و اخلاقی است که پیامبران از طرف خدا برای راهنمایی و هدایت بشر آورده‌اند. داشتن این عقاید و عمل به این دستورها سبب خوشبختی انسان در دو جهان است (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۲۰). ویلیام جیمز در تعریفی روان‌شناختی دین را شامل احساسات، اعمال، تجربیات افراد در هنگام تنهایی؛ آن‌گاه که خود را در برابر هر آنچه که الهی می‌نامند، می‌داند (سرمدی، ۱۳۸۵، ص ۶۰). در تعریف دیگری، تالکوت پارسونز آن را مجموعه‌ای از باورها، اعمال، شعائر و نهادهای دینی که افراد بشر در جوامع مختلف بنا کرده‌اند می‌داند. جیمز و پرات، دین را شناخت، عاطفه و رفتاری که بر اساس آگاهی یا تعامل ادراک‌شده با هستی ماوراءالطبیعه صورت می‌گیرد و فرض می‌شود که در امور انسان، نقش مهمی بازی می‌کند تعریف می‌کند (قمری، ۱۳۹۰، ص ۹۰). هیک (۱۳۷۲) دین را پاسخی به ندای الهی معرفی می‌کند. مانسون (۱۹۹۸) با مرور جامعی از بررسی‌ها، دعا را یکی از رفتارهای مذهبی مرتبط با سلامت و تندرستی گزارش می‌دهد (شریفی، ۱۳۸۱، ص ۲۱۴). کانت هم می‌گوید: «دین قانون وجود ماست، در حدی که سلطه‌اش بر ما از قانونگذار و داوری ناشی می‌شود؛ دین اعمال اخلاق در

حاکم فراهم سازد و این کار را نیز غالباً انجام می دهد (سرمدی، ۱۳۸۵، ص ۶۵-۶۶). باتلر و دیگران (۲۰۰۴، ص ۲۰) نشان داده اند که عبادت و نیایش موجب همدلی، درک، تعهد، انعطاف پذیری در روابط، احساس مسئولیت پذیری و استفاده از فن «خود مداخله ای» برای حل تعارض می شود. پژوهش های انجام شده دیگری نیز عموماً حاکی از آن هستند که ایمان و باورهای مذهبی، رفتار افراد را عمیقاً تحت تأثیر قرار می دهند. مور (۲۰۰۲)، در پژوهشی نشان داد که نوجوانان و جوانان مذهبی نسبت به همسالان خود در زندگی دچار آشفتگی کمتری می شوند همچنین آن دسته از دانش آموزان دبیرستانی که به صورت منظم در مراسم مذهبی و نیایش شرکت می کنند، در زندگی روزمره با آسیب های اجتماعی و روانی کمتری مواجه گشته و در فعالیت های سازندگی بیشتر شرکت می کنند (سرمدی، ۱۳۸۵، ص ۶۷). کیم و همکاران (۲۰۰۴، ص ۱۱۹) به این نتیجه رسیده اند که دین با هیجانان مثبت، مثل خوش خلقی، مهربانی، اعتماد به نفس، توجه و آرامش رابطه مثبت دارد. مورفی و همکاران (۲۰۰۰، ص ۱۱۰۲) باور و اعمال مذهبی را با سطوح پایین افسردگی و افرادی که تحت شرایط فشارزایی روانی هستند، مرتبط دانسته اند. نتایج تحقیق پارگامنت و همکاران نشان می دهد افرادی که به طور مکرر دعا می کنند، کمتر از افسردگی و اضطراب رنج می برند.

از سوی دیگر، مسئولیت پذیری در اسلام از چنان اهمیتی برخوردار است که در بسیاری از تفاسیر از آن به عنوان امانت الهی یا همان تعهد و قبول مسئولیت یاد شده است. انسان امانتدار بزرگ الهی است و به برکت حس مسئولیت می تواند از چنگال زمین رها شود و به عالم بالا پرواز کند. مسئولیت او در پیشگاه خدا، خود و جامعه، بار سنگینی است که در آغاز آفرینش به آسمان و زمین و

کوهها عرضه شد؛ اما آنها به ناتوانی خود اقرار کردند و انسان آن را پذیرفت (احزاب: ۷۲). مسئولیت اجتماعی، ذاتاً یک مفهوم رقابتی است (دارت، ۲۰۱۰، ص ۵). کلارکسون (۱۹۹۵) اشاره می کند که با وجود صدها مطالعه تجربی در زمینه بررسی مسئولیت اجتماعی، هنوز تعریف رضایت بخش و قابل قبولی برای آن وجود ندارد (گرین و پلوزا، ۲۰۰۱، ص ۴۸). مسئولیت مصدر صناعی به معنای ضمان و تعهد و مؤاخذه است (دهخدا، ۱۳۷۲). واژه مسئولیت را از لحاظ لغوی به معنی توانایی پاسخ دادن تعریف کرده اند (کلمز و همکاران، ۱۳۷۴، ص ۳۵). از نظر اریک فروم (۲۰۰۴)، مسئولیت پذیری صرفاً وظیفه یا تکلیفی نیست که باید توسط یک فرد انجام بگیرد، بلکه برعکس، بیانگر نوعی احساس و حالت است که توسط خود فرد برانگیخته شده و حامل و دربردارنده پاسخ و واکنش فرد نسبت به نیازهای دیگران به صورت آشکار یا پنهان است (سهیلی، ۱۳۸۷، ص ۲۲). مرگلر و همکاران (۲۰۰۷) معتقدند: مسئولیت پذیری در معنای توانایی نظم دادن به تفکر، احساسات و رفتار فردی همراه با اراده و قدرت انتخابگری خود به عنوان مسئول و پاسخگوی اصلی پیامدهای فردی و اجتماعی آن است (امینی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۲۷۴). ناکامورا و واتانابه -مورائوکا (۲۰۰۶)، نیز تأکید می کنند که مسئولیت پذیری از آن رو که بر ایده دموکراسی و جامعه دموکراتیک تأثیر می گذارد، دارای ارزش والایی است و اصولاً محور و کانون اصلی مسئولیت پذیری، نوع دوستی و احترام به دیگران است (رمضانی دیسفانی، ۱۳۸۰، ص ۲۷). مسئول؛ یعنی شخصی که کاری بر عهده اوست و اگر بر آن عمل نکند، از او بازخواست می شود؛ توانادر جواب گویی (عمید، ۱۳۶۳).

مسئولیت پذیری، یعنی احساس مسئولیت کردن؛ در برابر مسئولیت گریزی به معنای مسئولیت چیزی را

حاکم فراهم سازد و این کار را نیز غالباً انجام می دهد (سرمدی، ۱۳۸۵، ص ۶۵-۶۶). باتلر و دیگران (۲۰۰۴، ص ۲۰) نشان داده اند که عبادت و نیایش موجب همدلی، درک، تعهد، انعطاف پذیری در روابط، احساس مسئولیت پذیری و استفاده از فن «خود مداخله ای» برای حل تعارض می شود. پژوهش های انجام شده دیگری نیز عموماً حاکی از آن هستند که ایمان و باورهای مذهبی، رفتار افراد را عمیقاً تحت تأثیر قرار می دهند. مور (۲۰۰۲)، در پژوهشی نشان داد که نوجوانان و جوانان مذهبی نسبت به همسالان خود در زندگی دچار آشفتگی کمتری می شوند همچنین آن دسته از دانش آموزان دبیرستانی که به صورت منظم در مراسم مذهبی و نیایش شرکت می کنند، در زندگی روزمره با آسیب های اجتماعی و روانی کمتری مواجه گشته و در فعالیت های سازندگی بیشتر شرکت می کنند (سرمدی، ۱۳۸۵، ص ۶۷). کیم و همکاران (۲۰۰۴، ص ۱۱۹) به این نتیجه رسیده اند که دین با هیجانان مثبت، مثل خوش خلقی، مهربانی، اعتماد به نفس، توجه و آرامش رابطه مثبت دارد. مورفی و همکاران (۲۰۰۰، ص ۱۱۰۲) باور و اعمال مذهبی را با سطوح پایین افسردگی و افرادی که تحت شرایط فشارزایی روانی هستند، مرتبط دانسته اند. نتایج تحقیق پارگامنت و همکاران نشان می دهد افرادی که به طور مکرر دعا می کنند، کمتر از افسردگی و اضطراب رنج می برند.

از سوی دیگر، مسئولیت پذیری در اسلام از چنان اهمیتی برخوردار است که در بسیاری از تفاسیر از آن به عنوان امانت الهی یا همان تعهد و قبول مسئولیت یاد شده است. انسان امانتدار بزرگ الهی است و به برکت حس مسئولیت می تواند از چنگال زمین رها شود و به عالم بالا پرواز کند. مسئولیت او در پیشگاه خدا، خود و جامعه، بار سنگینی است که در آغاز آفرینش به آسمان و زمین و

آن، نسبت به سرنوشت جامعه، گروه و نظامی که در آن زندگی می‌کند نیز مسئولیت دارد و این مسئولیت با توجه به درجه، مرتبه و منصب هر فرد متفاوت است. یکی از این نظام‌های اجتماعی که مسئولیت‌پذیری اعضای آن بر سرنوشت جامعه تأثیر فزاینده و تعیین‌کننده دارد، نظام آموزش عالی یا دانشگاه و به صورت ویژه دانشگاه اسلامی است؛ نظامی جوان و پویا که به نسبت دیگر نظام‌ها، تأثیرگذاری‌اش در سرنوشت کشور به مراتب بیشتر است. اما متأسفانه گاهی افرادی از این نظام، دچار مسئولیت‌گریزی شده، از نقش و جایگاه خویشان غافل می‌شوند و این باعث تزلزل در پایه‌های جامعه می‌شود؛ زیرا اگر این افراد که آینده‌سازان مملکت خویشند، نسبت به نقش و مسئولیتشان تعهدی نداشته باشند، باید از پیشرفت، توسعه و استقلال کشور قطع امید کرد. این عامل می‌تواند باعث به خطر افتادن زندگی همه اقشار مردم بشود. اسلام به عنوان دین فرهنگ و انسان‌ساز، به مقوله مسئولیت‌پذیری توجه زیادی دارد؛ مسئولیت انسان را در مقابل خود، دیگران، خدا، طبیعت و... متذکر شده، مسئولیت هر کسی را در حد توان وی تعیین می‌نماید. بر این اساس، به نظر می‌رسد بین دین‌داری و مسئولیت‌پذیری افراد رابطه وجود دارد. از طرف دیگر، ماندگاری هر جامعه‌ای به ویژه از نظر فرهنگ و ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی، به نوع تعلیم و تربیت و برنامه‌داری آن بستگی دارد. در این بین، دانشگاه‌ها نقش مهم‌تری دارند آنان با تولید دانش و ترویج فرهنگ جامعه نقش رهبری‌کننده دارند و نوع کنش و واکنش آنان در تربیت جوانان و در ساخت فرهنگی جامعه تعیین‌کننده هستند. از این رو، تربیت دینی و ارتقای دینی دانشجویان در تحکیم ارزش‌های اخلاقی و در جامعه ایران ارزش‌های اخلاق اسلامی بسیار می‌تواند مؤثر باشد. بر این اساس،

نپذیرفتن (انوری، ۱۳۸۲). مسئولیت در اصطلاح به معنای پاسخ‌گویی قانونی، مالی یا اخلاقی است، و فرد مسئول، انسانی است معتمد و قابل اطمینان. آگاهی از مسئولیت؛ یعنی آگاهی از اینکه خود ما سرنوشت، گرفتاری‌های زندگی، احساسات و در نتیجه، رنج‌هایمان را پدید می‌آوریم (عمید، ۱۳۶۳). یک تعریف ساده از مسئولیت‌پذیری عبارت است از: عهده‌دار شدن انجام کاری با کیفیتی خاص در زمان معین. در این تعریف، سه عنصر آمده که سه پایه اساسی مسئولیت‌پذیری است. در مسئولیت‌پذیری، فرد نخست با یک کار (تکلیفی تعریف‌شده و روشن) مواجه است. در مرحله دوم، کیفیت و چگونگی انجام آن مطرح است و در وهله سوم، چارچوب معین و مشخصی از نظر زمانی برای اتمام یک تکلیف در نظر گرفته می‌شود. در واقع، مسئولیت، انتخابی آگاهانه است (علیزاده لوشابی، ۱۳۹۲، ص ۴۸). مسئولیت‌پذیری نوعی احساس التزام به عمل با واکنش فردی در موقعیت‌های گوناگون به دلیل تقید به سایرین است. فرد مسئولیت‌پذیر کسی است که در قبال رفتار خودش پاسخگو باشد؛ یعنی مسئولیت سود و زیان وظیفه یا تکلیفی را که بر عهده گرفته است بپذیرد. مسئولیت‌پذیر به کسی می‌گویند که اراده قوی برای کنترل خواسته‌های خود و پاسخ به نیازهای دیگران داشته باشد. توجه به نیازهای دیگران و حساس بودن در قبال نیازهای آنان، فقط یک جنبه از مسئولیت‌پذیری است؛ جنبه دیگر آن، توجه به نیازهای خود و حساسیت در قبال سلامتی جسمانی و روانی خود فرد است (مرادی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۴۰۴).

مسئولیت دارای ابعاد است که یک بعد آن، مسئولیت اجتماعی انسان است. در این بعد، انسان نه تنها نسبت به سرنوشت خویشان مسئول است، بلکه مهم‌تر از

لازمه مسئولیت پذیری تأمین احساس امنیت، احساس تعلق و عزت نفس است.

خضری و برزگر (۱۳۸۹) در ایجاد مسئولیت پذیری در کودکان و نوجوانان، مسئولیت پذیری را یکی از ابعاد شخصیت سالم و ویژگی بسیار مهمی در کلاس درس معرفی کرده، معتقدند: معلم، نقش مهمی برای کمک به دانش آموزان در کسب مسئولیت پذیری در مدرسه، خانواده و اجتماع بر عهده دارد.

اکبرنژاد و همکاران (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی بارزترین علل و عوامل مسئولیت‌گریزی در دانشگاه اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ره)»، نشان دادند: عواملی مانند اعتقادات دینی، فقدان امنیت، عدم انسجام، انحراف از ارزش‌ها، سوءمدیریت، عدم تأمین نیازها، فقدان تربیت اسلامی و انسانی، بی‌توجهی به توانمندی‌ها، فقدان نظم و قانون، وابستگی، مدرک‌گرایی و... موجب به وجود آمدن محیطی ناراضی، آشفته، غافل، بی‌انگیزه، عدم اعتماد به نفس و فقدان خوداتکایی در دانشگاه اسلامی می‌شوند.

امینی و همکاران (۱۳۹۲) در ارزیابی میزان مسئولیت‌پذیری دانشجویان دانشگاه کاشان نشان دادند: بین میزان مسئولیت‌پذیری دانشجویان بر حسب جنسیت، تفاوت معنادار وجود ندارد؛ اما این تفاوت بر حسب رشته تحصیلی و مقطع تحصیلی معنادار است و نتیجه گرفتند که دانشجویان تمایل دارند هر کاری را به بهترین نحو انجام دهند و به موقع تمام کنند؛ به قوانین دانشگاه پایبند و متعهدند؛ خود را در حفظ اموال عمومی دانشگاه مسئول می‌دانند.

خدادادی و همکاران، (۱۳۹۲) در بررسی جامعه‌شناختی رابطه بین دین‌داری و تعهد سازمانی نشان دادند: بین دین‌داری و ابعاد آن با تعهد سازمانی رابطه معنادار و مستقیم وجود دارد و با افزایش میزان دین‌داری،

سؤال اصلی تحقیق این بود که آیا بین باورهای دینی و مسئولیت‌پذیری دانشجویان رابطه وجود دارد؟ برای پاسخ دادن به سؤال تحقیق، میزان دین‌داری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم در نیم‌سال اول سال تحصیلی ۹۳-۹۴ مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفت.

سؤالات تحقیق

با توجه به اهداف تحقیق، سؤالات تحقیق عبارتند از:

۱. آیا بین دین‌داری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان رابطه وجود دارد؟
۲. آیا بین میزان دین‌داری دانشجویان دختر و پسر تفاوت معنی‌داری وجود دارد؟
۳. آیا بین میزان مسئولیت‌پذیری دانشجویان دختر و پسر تفاوت معنی‌داری وجود دارد؟
۴. آیا بین میزان دین‌داری دانشجویان و انجام اعمال اخلاقی رابطه مثبت وجود دارد؟
۵. آیا بین میزان مسئولیت‌پذیری دانشجویان و انجام دادن اعمال اخلاقی رابطه مثبت وجود دارد؟

پیشینه تحقیق

جست‌وجو در سایت‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی بیانگر فقدان تحقیقات قبلی کاملاً مرتبط به موضوع بود؛ از این رو، به تعدادی از تحقیقات که تا حدی به موضوع مرتبط بودند شناسایی شدند که در زیر برخی از آنها معرفی شده است:

کاردلو (۱۳۸۷) در بررسی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری نوجوانان دبیرستانی در خانه و مدرسه، نشان داد: لازمه احساس تعلق، به وجود آمدن احساس امنیت است و لازمه به وجود آمدن عزت نفس به وجود آمدن دو نیاز احساس امنیت و احساس تعلق است و نیز

تعهد سازمانی نیز افزایش می‌یابد.

برای مسئولیت‌پذیری دانشجویان مؤثر واقع شود. البته از ویژگی‌های متمایز این تحقیق، نداشتن نمونه قبلی و متناسب با روش‌شناسی انجام‌شده و نو و ناپژوهیده بودن موضوع است که امید می‌رود محرک‌های لازم برای پرداختن بیشتر به مقوله را ایجاد کند.

شهریاری پور و همکاران، (۱۳۹۲) در بررسی رابطه میان نگرش و التزام عملی به نماز با مسئولیت‌پذیری دانشجویان، نشان دادند: نگرش و التزام عملی به نماز با مسئولیت‌پذیری رابطه معناداری دارد. بین مسئولیت‌پذیری و التزام عملی به نماز دانشجویان، بر حسب نوع دانشگاه تفاوت وجود دارد و نگرش و التزام عملی به نماز و ابعاد آن، ۵۱ درصد مسئولیت‌پذیری را پیش‌بینی می‌کنند.

پژوهش حاضر از نظر اهداف کاربردی و به لحاظ شیوه جمع‌آوری اطلاعات، توصیفی از نوع همبستگی می‌باشد. جامعه آماری، شامل کلیه دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم می‌باشند که در نیم‌سال اول سال تحصیلی ۹۳-۹۴ مشغول به تحصیل بودند. نمونه آماری، تعداد ۳۶۲ نفر از اعضای جامعه آماری می‌باشد که بر اساس جدول برآورد حجم نمونه، از روی حجم آماری مورگان و کرجسی به شیوه تصادفی طبقه‌ای انتخاب شدند. ابزار گردآوری اطلاعات دو پرسش‌نامه استاندارد دین‌داری و پرسش‌نامه مسئولیت‌پذیری کالیفرنیا (RE) است، که هرکدام به ترتیب حاوی تعداد ۴۷ و ۳۲ سؤال بسته‌پاسخ در طیف ۵ درجه‌ای لیکرت با پایایی معادل ۰.۷۵ و ۰.۷۹ براساس آلفای کرانباخ محاسبه شده است. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات، علاوه بر روش‌های آمار توصیفی از آمار استنباطی در حد آزمون‌های همبستگی پیرسون و T برای مقایسه میانگین دو گروه مستقل استفاده شده است.

عمرانی‌نژاد (۱۳۹۲) در بررسی رابطه سرمایه فرهنگی و دین‌داری با مسئولیت‌پذیری اجتماعی در شهر قم نشان داد که بعد سرمایه فرهنگی نهادی، سایر ابعاد سرمایه فرهنگی و همچنین ابعاد در نظر گرفته شده برای دین‌داری دارای رابطه معنادار با مسئولیت‌پذیری اجتماعی هستند. متغیرهای زمینه‌ای (سن، جنس، وضعیت تأهل، مقطع، ناحیه، درآمد و مسکن) دارای رابطه معنادار با متغیر وابسته نیستند.

فضل‌اللهی قمشی (۱۳۹۳) در «برنامه درسی پنهان و مسئولیت‌گریزی دانشجویان؛ واکاوی عوامل و اولویت‌ها» نشان داد: مسئولیت‌پذیری یا مسئولیت‌گریزی محصول نحوه عملکرد، رفتار و کردار کارکنان، استادان و مدیران دانشگاه به عنوان برنامه درسی پنهان است.

نگاهی واقع‌بینانه بر ادبیات و پیشینه تحقیقات انجام‌شده نشان می‌دهد با وجود اهمیت دین‌باوری و مسئولیت، مطالعات عمیق و مبتنی بر روش‌های پیمایشی بسیار نادر است. از این رو، تحقیق حاضر با هدف بررسی رابطه دین‌باوری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم، می‌تواند نقش خود را از بقیه تحقیقات متمایز گرداند تا شاید بتواند در برنامه‌ریزی

یافته‌ها

در این بخش، یافته‌ها براساس و به ترتیب سؤالات تحقیق در قالب جداول زیر ارائه شده است:

سؤال اول عبارت بود از: آیا بین دین‌باوری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان رابطه وجود دارد؟ که داده‌های جمع‌آوری‌شده در جدول (۱) ارائه شده است.

جدول ۱: داده‌های مربوط به رابطه دین باوری و

مسئولیت‌پذیری دانشجویان

دین‌داری	آزمون ضریب همبستگی پیرسون	
۰.۲۶۱	ضریب همبستگی پیرسون	مسئولیت‌پذیری
۰.۰۲۷	سطح معنی‌داری	
۳۶۲	تعداد نمونه	

داده‌های جدول (۱) میزان همبستگی بین دین‌داری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان را نشان می‌دهد. مطابق اطلاعات، میزان همبستگی بین دو متغیر بر اساس آزمون همبستگی پیرسون معادل ۰.۲۶۱ و سطح معنی‌داری آن برابر ۰.۰۲۷ محاسبه شده است که کمتر از ۰.۰۵ بوده و بیانگر رد فرض صفر است. بنابراین، با اطمینان ۰.۹۵ می‌توان نتیجه گرفت که بین دین‌داری و مسئولیت‌پذیری دانشجویان رابطه وجود دارد. به عبارت دیگر، هرچه میزان باورهای دینی دانشجویان افزایش می‌یابد میزان مسئولیت‌پذیری آنان نیز افزایش می‌یابد و ۶.۸ درصد از مسئولیت‌پذیری به باورهای دینی مربوط است. همچنین میزان همبستگی بین دو متغیر نیز معنی‌دار است؛ یعنی نتیجه به دست آمده با اطمینان ۰.۹۵ قابل تعمیم به همه دانشجویان دانشگاه بوده و می‌توان این نتیجه را به همه آنان تسری داد.

سؤال دوم عبارت بود از: آیا بین میزان دین‌داری دانشجویان دختر و پسر تفاوت معنی‌داری وجود دارد؟ که داده‌های جمع‌آوری شده در جدول (۲) ارائه شده است.

جدول ۲: داده‌های مربوط به مقایسه دین‌داری دانشجویان

دختر و پسر

جنسیت	تعداد	میانگین	انحراف معیار	t	$\frac{t}{df}$ (0.01)
پسر	۱۷۸	۴.۵۹	۰.۵۱	10.56	2.576
دختر	۱۸۴	۴.۶۶	۰.۴۸۱		

داده‌های جدول (۲) وضعیت نمرات دین‌داری دانشجویان دختر و پسر را نشان می‌دهد. مطابق اطلاعات،

بر اساس آزمون T برای مقایسه میانگین دو گروه مستقل نابرابر، چون T محاسبه شده (۱۰.۵۶) از T بحرانی در سطح اطمینان ۰.۹۹ و خطای ۰.۰۱ برای آزمون دو دامنه مقابل درجه آزادی ۳۶۰ (۲.۵۷۶) بزرگ تر است، پس فرضیه صفر رد می‌شود با توجه به معنی‌دار بودن تفاوت میانگین‌های دو گروه، با اطمینان ۰.۹۹ می‌توان نتیجه گرفت که بین میزان دین‌داری دانشجویان دختر و پسر تفاوت معنی‌داری وجود دارد. به عبارت دیگر، میانگین نمرات دین‌باوری دانشجویان با جنسیت دختر و پسر متفاوت است و این تفاوت قابل تسری به کل دانشجویان جامعه مورد مطالعه است.

سؤال سوم تحقیق عبارت بود از: آیا بین میزان مسئولیت‌پذیری دانشجویان دختر و پسر تفاوت معنی‌داری وجود دارد؟ که داده‌های جمع‌آوری شده در جدول (۳) ارائه شده است.

جدول ۳: داده‌های مربوط به مقایسه مسئولیت‌پذیری

دانشجویان دختر و پسر

جنسیت	تعداد	میانگین	انحراف معیار	t	$\frac{t}{df}$ (0.05)
پسر	۱۷۸	۳.۷۲	۰.۳۳۶	-۱.۵۹۶	۱.۹۶
دختر	۱۸۴	۳.۶۶	۰.۳۸۱		

داده‌های جدول (۳) وضعیت نمرات مسئولیت‌پذیری دانشجویان دختر و پسر را نشان می‌دهد مطابق اطلاعات بر اساس آزمون T برای مقایسه میانگین دو گروه مستقل نابرابر، چون قدر مطلق T محاسبه شده (۱.۵۹۶) از T بحرانی در سطح اطمینان ۰.۹۵ و خطای ۰.۰۵ برای آزمون دو دامنه مقابل درجه آزادی ۳۶۰ (۱.۹۶) کوچک‌تر است، پس فرضیه صفر تأیید می‌شود. با توجه به معنی‌دار نبودن تفاوت میانگین‌های دو گروه، با اطمینان ۰.۹۵ می‌توان نتیجه گرفت که بین میزان مسئولیت‌پذیری دانشجویان دختر و پسر تفاوت معنی‌داری وجود ندارد و

جدول ۵: داده‌های مربوط به رابطه مسئولیت‌پذیری

دانشجویان با انجام اعمال اخلاقی

مسئولیت‌پذیری	آزمون ضریب همبستگی پیرسون	اعمال اخلاقی
۰.۲۸۱	ضریب همبستگی پیرسون	
۰.۰۱۲	سطح معنی‌داری	
۳۶۲	تعداد نمونه	

داده‌های جدول (۵) میزان همبستگی بین مسئولیت‌پذیری دانشجویان با انجام اعمال اخلاقی آنان را نشان می‌دهد. مطابق اطلاعات، میزان همبستگی بین دو متغیر بر اساس آزمون همبستگی پیرسون معادل ۰.۲۸۱ و سطح معنی‌داری آن برابر ۰.۰۱۲ محاسبه شده است که کمتر از ۰.۰۵ بوده و بیانگر رد فرض صفر است. بنابراین، با اطمینان ۰.۹۵ می‌توان نتیجه گرفت که بین مسئولیت‌پذیری دانشجویان و انجام اعمال اخلاقی آنان رابطه مثبت وجود دارد و هرچه میزان مسئولیت‌پذیری دانشجویان افزایش می‌یابد، رعایت اعمال اخلاقی مانند راست‌گویی، صداقت، درست‌کاری و وفای به عهد نیز در بین دانشجویان افزایش می‌یابد.

بحث و نتیجه‌گیری

پویایی و نشاط هر جامعه، به میزان مشارکت فعالانه مردم به‌ویژه نسل جوان آن در امور مختلف آن بستگی دارد؛ نسلی که آگاهانه و با شخصیتی توسعه‌یافته بتواند به عنوان یک شهروند مسئولیت‌پذیری خود را به خوبی ایفا کرده، در برخورد با مسائل و مشکلات، منطقی بیندیشد و عاقلانه در جهت حل آنها تصمیم‌گیری کند (شهریاری‌پور و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۶۴). عوامل مختلفی در مسئولیت‌پذیری جوانان تأثیرگذار هستند. دین پدیده‌ای است که نه تنها منشأ تمام کارها و نهادهای اجتماعی و انسانی است، بلکه دین و مذهب یکی از اساسی‌ترین و مهم‌ترین نهادهایی است که جامعه بشری

علی‌رغم بهتر بودن وضعیت نسبی میانگین مسئولیت‌پذیری دانشجویان پسر، این میزان قابل تسری در جامعه مورد مطالعه نیست.

سؤال چهارم عبارت بود از: آیا بین میزان دین‌داری دانشجویان و انجام دادن اعمال اخلاقی (راست‌گویی، دلبستگی، صداقت و...) رابطه مثبت وجود دارد؟ که داده‌های جمع‌آوری شده در جدول (۴) ارائه شده است.

جدول ۴: داده‌های مربوط به رابطه دین‌داری دانشجویان با

انجام اعمال اخلاقی

دین‌داری	آزمون ضریب همبستگی پیرسون	اعمال اخلاقی
۰.۴۷۳	ضریب همبستگی پیرسون	
۰.۰۱۶	سطح معنی‌داری	
۳۶۲	تعداد نمونه	

داده‌های جدول (۴) میزان همبستگی بین دین‌داری دانشجویان با انجام اعمال اخلاقی را نشان می‌دهد. مطابق اطلاعات میزان همبستگی بین دو متغیر براساس آزمون همبستگی پیرسون معادل ۰.۴۷۳ و سطح معنی‌داری آن برابر ۰.۰۱۶ محاسبه شده است که کمتر از ۰.۰۵ بوده و بیانگر رد فرض صفر است. بنابراین، با اطمینان ۰.۹۵ می‌توان نتیجه گرفت که بین دین‌داری دانشجویان و انجام اعمال اخلاقی آنان رابطه مثبت وجود دارد و هرچه میزان دین‌باوری دانشجویان افزایش می‌یابد، میزان مبادرت آنان به انجام دادن اعمال اخلاقی مانند راست‌گویی، صداقت، درست‌کاری، وفاداری به تعهدات و... نیز افزایش می‌یابد. سؤال پنجم عبارت بود از: آیا بین میزان مسئولیت‌پذیری دانشجویان و انجام دادن اعمال اخلاقی رابطه مثبت وجود دارد؟ که داده‌های جمع‌آوری شده در جدول (۵) ارائه شده است.

کنترل کرد بر این اساس، سؤال اصلی این تحقیق این بود که آیا بین دین داری و مسئولیت پذیری دانشجویان رابطه وجود دارد؟ و آیا میزان دین داری و میزان مسئولیت پذیری در بین دانشجویان با جنسیت های مختلف متفاوت است؟ و سرانجام اینکه آیا دین داری و مسئولیت پذیری دانشجویان در مبادرت آنان به انجام اعمال اخلاقی مانند درست کاری و صداقت و وفای به عهد و... مرتبط است؟ نتایج تحقیق با هدف بررسی رابطه بین دین باوری و مسئولیت پذیری دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم، نشان داد:

۱. بین دین داری و مسئولیت پذیری دانشجویان رابطه وجود دارد که با اطمینان ۰.۹۵ مورد تأیید قرار گرفت؛ یعنی هرچه میزان دین داری دانشجویان تقویت شود، میزان مسئولیت پذیری نیز بیشتر می گردد. این نتیجه با نتایج تحقیقات شهریاری پور و همکاران (۱۳۹۲)، مبنی بر وجود رابطه معنی دار بین نگرش و التزام عملی به نماز و مسئولیت پذیری و خدامی و همکاران (۱۳۹۲) مبنی بر وجود رابطه مستقیم و معنی دار بین دین داری و ابعاد آن با تعهد سازمانی تا حدی همخوانی دارد.

۲. بین میزان دین داری دانشجویان دختر و پسر تفاوت معنی داری وجود دارد و وضعیت دین داری در دو جنس دختر و پسر متفاوت است.

۳. بین میزان مسئولیت پذیری دانشجویان دختر و پسر تفاوت معنی داری وجود ندارد. این نتیجه با نتایج امینی و همکاران (۱۳۹۲) که دریافتند بین میزان مسئولیت پذیری دانشجویان بر حسب جنسیت، تفاوت معنی دار وجود ندارد تا حدی تناسب دارد. به عبارت دیگر، میزان مسئولیت پذیری در بین دانشجویان دختر و پسر تفاوت قابل توجهی ندارد و جنسیت در مسئولیت پذیری عامل تعیین کننده نیست.

به خود دیده است، به گونه ای که هیچ گاه بشر خارج از این پدیده زیست نکرده است. در واقع، هیچ فرهنگی در گذشته یافت نمی شود که دین در آن، نقش نداشته باشد و تصور نمی شود در آینده نیز غیر از این باشد. مطالعه انسان، فهم و درک این نکته را برای ما ممکن می سازد که نیاز به نظام مشترک جهت گیری و مرجع اعتقاد و ایمان دارای ریشه عمیق در وضعیت زیستی انسان است. اگر فرد و جامعه ای دین دار و دین مدار باشد و پایه و ریشه دین را در شئون مختلف حفظ کند، فضایی در کارشان ایجاد می شود که اصلاح شدنی و رشدیافتنی است و حتی اگر کمبودی در کار باشد، جبران پذیر و رو به کمال است (خسروانیان و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۱۲۸). از اهداف اصلی تأسیس حکومت اسلامی، تربیت افراد متدین و مؤمن و پایبند به ارزش های اسلامی است؛ تربیت جوانان و نوجوانانی که بتوانند در دنیای پر آشوب و پر فراز و نشیب امروز بیانگر و فریادگر ارزش های اسلامی و اصول انسانی در دنیا باشند. در همین زمینه، دانشجویان، به عنوان محور بالندگی، توسعه و رشد فضای آموزشی کشور، می بایست بتوانند مسئولیت پذیری ساخت چنین جامعه توسعه یافته، توأم با ارزش های اسلامی را بر عهده گیرند که بستر اصلی دستیابی به آن، گسترش معنویت در بین این قشر ارزشمند است، گرچه نیل به چنین هدف عالی با چالش هایی همراه است. در این زمینه، بهره مندی از حمایت های اجتماعی و معنوی، از جمله روش هایی هستند که افراد مذهبی با دارا بودن آنها می توانند در مواجهه با حوادث فشارزای زندگی، آسیب کمتری را متحمل شوند؛ به گونه ای که اغلب افراد مؤمن، ارتباط خود را با خداوند، مانند یک دوست بسیار صمیمی توصیف می کنند و معتقدند می توان از طریق اتکا و توسل به خداوند، اثر موقعیت های غیر قابل کنترل را به طریقی

پیشنهادهای

۱. تقویت بنیان‌های اعتقادی دانشجویان دانشگاه‌ها علاوه بر افزایش سلامت اجتماعی، مناسب‌ترین ابزار برای افزایش مسئولیت‌پذیری آنان در راستای توسعه همه‌جانبه جامعه می‌تواند مورد استفاده برنامه‌ریزان آموزش عالی قرار گیرد.

۲. دین، برنامه زندگی در تمام ابعاد فردی، اجتماعی، اخلاقی، سیاسی و... است و می‌تواند در سعادت دنیا و آخرت مؤثر باشد. بنابراین، پیشنهاد می‌شود برای اثربخشی بیشتر، روش‌های آموزش دین‌داری مورد ارزیابی و بازنگری مجدد به‌ویژه در دانشگاه‌ها قرار گیرد.

۳. تقویت دین‌داری دانشجویان موجب توسعه مسئولیت‌پذیری و پایداری و تعهد آنان به رعایت اخلاق و ارزش‌های اخلاقی در دانشگاه‌ها خواهد شد. بنابراین، به نظر می‌رسد داشتن برنامه تربیتی مناسب برای تحکیم دین‌داری دانشجویان بتواند گره‌گشای مشکلات دانشگاه‌ها در این زمینه باشد.

۴. بین دین‌داری دانشجویان و انجام اعمال اخلاقی آنان رابطه مثبت وجود دارد؛ یعنی هرچه میزان دین‌داری دانشجویان تقویت شود، دانشجویان بیشتر به انجام اعمال اخلاقی مانند درست‌کاری، صداقت، راست‌گویی، وفای به عهد و... روی می‌آورند.

۵. بین مسئولیت‌پذیری دانشجویان و انجام اعمال اخلاقی آنان رابطه مثبت وجود دارد و هرچه میزان مسئولیت‌پذیری دانشجویان بیشتر می‌شود بیشتر اعمال اخلاقی مانند راست‌گویی، درست‌کاری، دلسوزی، وفای به عهد و... را رعایت می‌کنند که این یافته نیز با نتایج شهرباری‌پور و همکاران (۱۳۹۲) مبنی بر پیش‌بینی ۰.۵۱ مسئولیت‌پذیری از طریق گرایش و التزام عملی به نماز و ابعاد آن همخوانی دارد. در مجموع، می‌توان نتیجه گرفت که دین نه تنها برنامه جامع زندگی انسان است، بلکه می‌تواند با افزایش مسئولیت‌پذیری انسان‌ها زمینه را برای شکل‌گیری اعمال اخلاقی و پایداری انسان‌ها به اخلاق و ارزش‌های اخلاقی که مورد قبول همه هستند (مثل راست‌گویی، درست‌کاری، تعهد و...) مهیا سازد. افراد دیندار کسانی هستند که آموزه‌های دینی را در زندگی به کار می‌بندند و در رفتار و اعمال خویش عیناً نهادینه می‌کنند و با پذیرش عواقب هر عملی، خود را مستحق نظام پاداش و عقوبت براساس اعمال می‌دانند. به عبارت دیگر، مسئولیت رفتارهای خویش را می‌پذیرند. اینان خود را متصف به اخلاق و پایبند به ارزش‌های اخلاقی می‌کنند و همه اعمال خود را در راستای رضایت حق تعالی انجام می‌دهند و راست‌گویی، درست‌کاری، صداقت، رازداری، پرهیز از غیبت و تهمت به دیگران، وفاداری از ویژگی‌های آنان است. یافته‌های این تحقیق نیز مؤید این موضوع است که دانشجویان دیندار مسئولیت اعمال خود را پذیرفته و می‌کوشند خود را پایبند به ارزش‌های اخلاقی نمایند.

اضطراب، پرخاشگری، سلامت عمومی و شکمیابی در دانشجویان دانشگاه آزاد واحد اهواز، پایان نامه کارشناسی ارشد، اهواز، دانشگاه آزاد واحد اهواز.

شهریاری پور، رضا و همکاران، ۱۳۹۲، «بررسی رابطه میان نگرش و التزام عملی به نماز با مسئولیت پذیری دانشجویان تحصیلات تکمیلی در دانشگاه های شهر سمنان»، *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، سال سوم، ش ۱، ص ۸۲-۶۳.

علیزاده لوشابی، زینب، ۱۳۹۲، «مسئولیت پذیری در کودکان و نوجوانان»، *مه یار*، ش ۲۳، ص ۵۰-۴۸.

عمرانی نژاد، رضیه، ۱۳۹۲، *رابطه سرمایه فرهنگی و دین داری با مسئولیت پذیری اجتماعی در شهر قم*، پایان نامه وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، تهران، دانشگاه الزهراء ع.

عمید، حسن، ۱۳۶۳، *فرهنگ عمید*، تهران، امیرکبیر.

فضل الهی قمشی، سیف اله، ۱۳۹۳، «بیرنامه درسی پنهان و مسئولیت گریزی دانشجویان؛ واکاوی عوامل و اولویت ها»، *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، سال چهارم، ش ۴، ص ۶۰۴-۵۸۷.

قائدی، محسن و همکاران، ۱۳۸۷، *مقایسه سلامت روان، مکانیزم های مقابله ای، حمایت اجتماعی و احتمال خودکشی و سوء مصرف مواد مخدر در دانشجویان ورودی جدید دانشگاه شاهد در سال ۱۳۸۶*، مجموعه مقالات چهارمین سمینار سراسری بهداشت روان دانشجویان، مرکز مشاوره دانشجویی دانشگاه شیراز.

قمی، محمد، ۱۳۹۰، «رابطه دین داری و حمایت اجتماعی در دانشجویان»، *روان شناسی و دین*، سال چهارم، ش ۱، ص ۱۰۴-۸۹.

کاظمیان مقدم، کبری و همکاران، ۱۳۸۸، «بررسی رابطه نگرش مذهبی با شادکامی و سلامت روانی دانشجویان دختر و پسر دانشگاه آزاد اسلامی واحد بهبهان»، *روان شناسی و دین*، سال دوم، ش ۴، ص ۱۷۴-۱۵۷.

کلمز، هریس و همکاران، ۱۳۷۴، *آموزش مسئولیت به کودکان*، ترجمه پروین علیپور، مشهد، آستان قدس رضوی.

مرادی، فرشاد و همکاران، ۱۳۹۱، «بررسی رابطه شیوه های تصمیم گیری مدیران با مسئولیت پذیری کارکنان»، *فرهنگ در*

منابع .....

اکبرنژاد، مهدی و همکاران، ۱۳۹۱، «بررسی بارزترین علل و عوامل مسئولیت گریزی دانشگاهیان با رویکردی بر نظریات امام خمینی ره»، *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، سال دوم، ش ۴، ص ۵۴۴-۵۲۳.

امینی، محمد و همکاران، ۱۳۹۲، «ارزیابی میزان مسئولیت پذیری دانشجویان دانشگاه کاشان»، *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، سال سوم، ش ۲، ص ۲۹۶-۲۷۱.

انوری، حسن، ۱۳۸۲، *فرهنگ بزرگ سخن*، تهران، سخن.

حسینی، کتابیون، ۱۳۸۲، *بررسی رابطه بین مقابله مذهبی و خوشبختی معنوی با سلامت روان در زنان*، پایان نامه کارشناسی ارشد روان شناسی، تهران، دانشکده روان شناسی دانشگاه تهران.

خدامی، علیرضا و همکاران، ۱۳۹۲، «بررسی جامعه شناختی رابطه بین دین داری و تعهد سازمانی»، *علوم اجتماعی*، سال هفتم، ش ۳، ص ۱۰۰-۷۷.

خسروانیان، حمیدرضا و همکاران، ۱۳۹۲، «بررسی رابطه دین داری و عمل به باورهای دینی با رضایت شغلی کارکنان سازمان بهزیستی استان یزد»، *مدیریت اسلامی*، سال بیست و یکم، ش ۱، ص ۱۴۶-۱۲۷.

دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۲، *لغتنامه دهخدا*، تهران، دانشگاه تهران.

رمضانی دیسفانی، علی، ۱۳۸۰، *اتریشی آموزش مسئولیت پذیری به شیوه گلاس بر افزایش بحران هویت دانش آموزان مقطع متوسطه شهر اصفهان*، پایان نامه کارشناسی ارشد مشاوره، اصفهان، دانشگاه اصفهان.

سرمدی، محمود، ۱۳۸۵، «بررسی رابطه بین دین داری با بازده های تربیتی دانش آموزان متوسطه شهر قم»، *پژوهش های تربیت اسلامی*، سال دوم، ش ۲، ص ۸۶-۵۷.

سهیلی، هرمز، ۱۳۸۷، *رابطه خودشکوفایی با مسئولیت پذیری جایگاه مهار و خلاقیت در بین دانشجویان تحصیلات تکمیلی واحد علوم و تحقیقات اهواز*، پایان نامه کارشناسی ارشد، اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز.

شریفی، طیبه، ۱۳۸۱، *بررسی رابطه نگرشی مذهبی با افسردگی*،

دانشگاه اسلامی، سال چهارم، ش ۳، ص ۴۰۳-۴۲۴.

هیک، جان، ۱۳۷۲، *فلسفه دین*، ترجمه بهرام راد، تهران، الهدی.

Butler, M.H. et al., 2004, "Prayer as a Conflict Resolution Ritual: Clinical Implication of Religious Couples Report of Relationship Softening, Healing, Perspective, and Change Responsibility", *Journal of Family Therapy*, v 30, p. 19-37.

Duarte, Fernanda, 2010, "Corporate Social Responsibility in a Brazilian Mining Company: 'Official' and Divergent Narratives", *Social Responsibility Journal*, v. 6. n. 1.

Green, Todd & John Peloza, 2011, "How Does Corporate Social Responsibility Create Value for Consumers?", *Journal of Consumer Marketing*, v. 28, n. 1.

Kim, y.M & Others, 2004, "Spirituality and affect: A function of changes in religious affiliation", *journal of Family Psychology*, v. 3, p, 119-129.

Moore, A. Carrier, 2002, *Faith does affect Behavior*, Religion & ethics, desert news.

Morphy, P.E, J. W. Ciarrocchi, R. L. Piedmont, S. Cheston, M. L. peyrot, Loyola College in Maryland .Fitchett,G.Rush-Presbyterian-st, 2000, Lukes Medical Center, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, v. 68, p. 119-129.

Smith,T.B, M. E. Maccullouth, and J. Poll, 2003, "Religiousness and Depression: Evidence for a Main Affect and Modernation Influence of Stressful life Events", *Psychological bulletin*,v. 129, p. 614-636.